

MUHASEBE DÜZENİ AÇISINDAN OSMANLI BÜROKRASİSİNDE MALİYE AHKÂM KÂTIPLİĞİ: YABANCI SEYYAH VE YAZARLARIN GÖZLEMLERİNE DAYALI BİR İNCELEME *

Uğur Bellikli ¹
Abdulkerim Daştan ²

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı bürokrasisi içerisinde yer alan maliye ahkâm kâtiplerinin muhasebe düzeni açısından önem arz eden mesleki titizlik ve özenlerini yabancı seyyah ve yazarların gözlemleri eşliğinde incelemektir. Literatür araştırmasına dayalı ele alınan çalışmada, Osmanlı bürokrasisi ve kâtiplerin genel özellikleri ile maliye ahkâm kâtipliği hakkında özet nitelikte açıklamaların ardından muhasebe düzeni açısından maliye ahkâm kâtipleri hakkında yabancı seyyah ve yazarların gözlemlerine dayalı bir incelemeye yer verilmiştir. Osmanlı'da özellikle maliye ahkâm kâtipliğinde görev alanların tartışmasız üstün meziyetlere sahip, yazı sanatının kendilerine vermiş olduğu rahatlık ve huzurla işlerini yapan, dürüst ve güvenilir kimseler şeklinde etkileyici özelliklere sahip oldukları Türk tarihçilerinin yanı sıra birçok çağdaş yabancı seyyah ve yazarın da dikkatini çekmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muhasebe düzeni, Maliye ahkâm kâtipliği, Babialı, Osmanlı bürokrasisi.

Jel Kodu: M41

---

* Bu çalışma, 14-16 Ekim 2021 tarihleri arasında Trabzon'da gerçekleştirilen 2. Uluslararası Muhasebe ve Finans Tarihi Kongresi'nde sözlü olarak sunulmuş bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Alucra Turan Bulutçu MYO, bellikliugur@gmail.com, (ORCID: 0000-0002-4571-6200).

² Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, akdaştan@ktu.edu.tr, (ORCID: 0000-0002-8244-1648).

Atıf (Citation): Bellikli, U. & Daştan, A. (2021). Muhasebe Düzeni Açısından Osmanlı Bürokrasisinde Maliye Ahkâm Kâtipliği: Yabancı Seyyah ve Yazarların Gözlemlerine Dayalı Bir İnceleme. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*(2021 Özel Sayı), 103-116.

THE FINANCE CLERKS IN THE OTTOMAN BUREAUCRACY IN TERMS OF ACCOUNTING SYSTEM: A STUDY BASED ON THE OBSERVATIONS OF FOREIGN TRAVELERS AND WRITERS

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the professional care and competence of the finance clerks in the Ottoman bureaucracy, which is important in terms of the accounting system, with the observations of foreign travelers and writers. In the literature-based study, after brief explanations about the Ottoman bureaucracy, the general characteristics of the clerks and the finance clerk, a review based on the observations of foreign travelers and writers about the finance clerks was included in terms of the accounting system. In addition, many contemporary foreign travelers and writers have attracted the attention of Turkish historians, especially those who were appointed as the finance clerk's office, with their impressive qualities as honest and reliable people who had unquestionably superior virtues, who did their work with the comfort and peace that the art of writing gave them.

Keywords: Accounting system, Finance clerks, Babiali, Ottoman bureaucracy.

Jel Code: M41

1. GİRİŞ

“Kılıç ve kalem ikiz kardeş gibidir. Her ikisi de idareye ortaktır. İnanılan yolda her ikisi de sağlam birer delil, en iyi neticeyi almak için her ikisi de doğru araçlardır. Onlar olmaksızın bir ülkenin düzeni yok hükmündedir. Ancak kalemde faydalar daha fazladır. İçi bereket dolu olan kalem ülkeyi aydınlatan güneş, karanlığı delen aydır. Kalemle kılıç bulunur da kılıçla kalem bulunamaz. Çünkü kılıcın işi yıkıp yok etmek, kalemin işi ise imar ve inşadır. İşte Osmanlı'nın o dillere destan düzeni birkaç âsaf görünümlü vezir ve birkaç büyüleyici kâtiplerle olmuştur” (Uğur ve Çuhadar, 1990: 222-234).

Osmanlı Devleti'nde kalem simgesi ve nitelemesi ile karşılık bulan kitabet ilmi, bir diğer ifadeyle kâtiplik, Celal-zade Mustafa (1490-1567) tarafından da öz biçimde ifade edildiği üzere toplumsal düzen, devlet yapısı, yönetim başarısı ve bu başarının geleceğe taşınmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Belgelerin düzenlenmesi ve ilgili defterlere kaydedilmesinde gösterilen özen ve ayrıca sözkonusu kayıtların muhafazasındaki titizlik, Osmanlı bürokrasisini şeffaflık ve hesap verilebilirlik konusunda övgüye layık bir yapıya kavuşturmuştur. Nitekim bürokrasiye hâkim olmuş sözkonusu kâtiplik anlayışı Osmanlı Devleti arşivinin, tarihte eşi görülmemiş bir şekilde, bugünlere ulaşmasını ve araştırmalara konu edilmesi sağlamıştır. Kâtiplik, devlet için önem arz eden en küçük bir olayı dahi kayıtlara geçirmek suretiyle Osmanlı Devleti için hayati bir rol oynayan meslek olmuştur.

Muhasebe için *“denge, ölçme, hesabını bilme, hesap verme, durum bilme, açıklık, doğruluk vb.”* nitelemesinde bulunan Sürmen (2016: 15), toplumlarda sağlam hukuk düzeni için muhasebenin gelişiminin gerekli olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda Can (2008: 3), *“mülkiyetin muhafazası, adaletin tecellisi, toplumsal düzenin sağlanması, israfın önlenmesi ve verimliliğin artırılması”* konularında muhasebe düzeninin önemine işaret etmektedir. Benzer

şekilde toplumsal gelişim için “ekonomik” ve “bilimsel” bileşenin gerekliliğine işaret eden Yaz (2014: 11-13), ekonomik bileşenin “muhasabe temeli” üzerinde yükseldiğini ileri sürmektedir. Üretim sistemleri, sermaye hareketleri, mülkiyet meselesi, vergi politikası ve ticari ilişkiler muhasabe temelli ekonomik bileşenler olarak sıralanmaktadır (Daştan, 2017: 1258). Bütün dinlerde bir hesaplaşma kavramının bulunduğu ve muhasabenin de kelime anlamı açısından hesaplaşmayı çağrıştırdığına dikkat çeken Ülkü (2015: 192), muhasabenin varoluş amacının adaleti sağlamak ve mülkiyetin adil bir biçimde paylaşımına aracılık etmek olduğunu ifade etmektedir. Kuşkusuz hesaplaşmanın adil bir şekilde yapılabilmesi için küçük, büyük ayrımı yapmaksızın her türlü işlemin kayıt altına alınması gerekmektedir.

Yukarıdaki esaslar ışığında ele alınan bu çalışmanın amacı, Osmanlı bürokrasisi içerisinde yer alan kâtiplerin genel özellikleri ile yetiştirilme usulleri çerçevesinde kâtiplik mesleği içerisinde yer alan maliye ahkâm kâtiplerinin muhasabe düzeni açısından önem arz eden mesleki titizlik ve özenlerini yabancı seyyah ve yazarların gözlemleri eşliğinde incelemektir.

Literatüre dayalı ele alınan çalışmada, sözkonusu amaç doğrultusunda öncelikle Osmanlı bürokrasisi hakkında özet nitelikte bilgiler verilmiş, ardından Osmanlı’da kâtiplerin genel özellikleri ile maliye ahkâm kâtipleri hakkında açıklamalarda bulunulmuştur. Muhasabe düzeni açısından Osmanlı bürokrasisi ve maliye ahkâm kâtipleri hakkında yabancı seyyah ve yazarların gözlemlerine dayalı yapılan incelemenin ardından sonuç kısmı ile çalışma tamamlanmıştır.

2. OSMANLI BÜROKRASİSİNE GENEL BAKIŞ

Osmanlı bürokrasisinin temelini anlayabilmek, öncelikle toplum yapısı hakkında kısa bir bilgi edinmekle mümkün olabilmektedir. Osmanlı toplumunda yapının iki ana sınıfa ayrılmış olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki yönetici sınıfını tamamen içine alan “Asker” veya “Osmanlı” sıfatıyla bilinen sosyal sınıftır (Findley, 1994: 11). Bu sınıf genel olarak, vermiş oldukları devlet hizmeti karşılığında vergiden muaf, padişah tarafından kendilerine yetki verilen yönetici kesimini oluşturmaktadır. Toplumunu oluşturan ikinci kesim ise “reaya” olarak adlandırılan, emekleri üzerinden devleti vergi ile destekleyen Müslüman ve Müslüman olmayanların tamamıdır (Veinstein, 2011: 200).

Osmanlı bürokrasisi genel anlamda ele alındığında, bürokrasiyi oluşturan ve “Asker” olarak bilinen yönetici sınıfın, kendi içinde “Seyfiye” (yönetici sınıfın asker kanadı), “İlmiye” (ulema olarak da bilinen hukuk uzmanları, kadı ve müderrisler) ve “Kalemîye” (devletin bürokratik işleriyle ilgilenen ve kâtiplik hizmetini yerine getiren kimseler) olarak üçe ayrılmasıyla şekillenir (Fleischer, 1996: 5).

Osmanlı bürokrasisinin en yetkili mercii olarak tanımlanabilecek, idari fonksiyonların yanı sıra siyasal fonksiyonların da yerine getirildiği Divan-ı Humayun, Osmanlı Devleti için bürokratik imparatorluk deyimini geliştiren bir kurumdur. İdari, mali, hukuki ve örfî işlerle ilgili tüm kararların alındığı Divan-ı Humayun’da, padişah dışında bürokrasinin en üst düzey

yetkilileri olarak bilinen Vezir-i Azam ve diğer vezirlerden başka Anadolu ve Rumeli kazaskeri, defterdar, nişancı ve Reisü'l- küttab bulunmaktaydı (Uzunçarşılı, 2003: 324; Belge, 2005: 161).

Divan-ı Humayun'un bir alt kademesi gibi gözükse de zamanla bu yapının zayıflaması ile yönetim ağırlığının kaydığı; yüksek, büyük, yüce kapı gibi anlamları içinde barındıran, bir anlamda Osmanlı'da bürokratik bir merkez olan kurum ise Babıali'dir. Tarihsel süreçte özellikle 18. yüzyıl ortalarından itibaren Divan-ı Humayun toplantıları üç ayda bir yapılmaya başlanınca zamanla bu kurum eski önemini kaybetmiş, devletin yönetim merkezi Babıali'ye kaymıştır (Gündoğan, 2011: 341). Babıali esasen çoğu kimselerin ifade ettiği gibi fiziki olarak büyük devasa bir kapıyı tanımlamak için değil, idari kurumların yer aldığı binalar ya da binalar dizisini tanımlamak için kullanılmıştır (Findley, 1994: 3).

Hiç şüphesiz Osmanlı bürokratik yapısı yukarıda kısaca özetlenmeye çalışıldığı gibi yalın bir anlatımla geçiştirilemeyecek kadar geniş bir yapıya sahip ve üzerine kitaplar yazılacak kadar kapsamlı bir konudur. Ancak bu çalışmanın sınırları dâhilinde olabilecek en genel hatlarıyla ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmanın esas olarak ağırlık noktası Osmanlı bürokrasisi içinde yer alan kâtipler ve kâtipler içinde odak nokta olan maliye ahkâm kâtiplerinin muhasebe düzeni açısından önemidir. Bu çıkış noktasından hareketle çalışmanın sonraki kısımları bu konuya ayrılmıştır.

3. OSMANLI BÜROKRASİSİNDE KÂTİPLER

Osmanlı tarihi boyunca, bürokrasinin oluşumu ve gelişiminde en önemli yere sahip personellerin başında hiç şüphesiz kalemlerde görev alan kâtipler gelmekteydi (Günalan, 2017: 125). Osmanlı tarihçiliği incelendiğinde, çalışmaların kâtiplik ve kâtipler üzerinde yoğunlaştığı çalışmalarda³ Divan-ı Humayun kâtiplerinin öne çıktığı, ancak muhasebe bilimi açısından önem arz eden maliye ahkâm kâtipleri hakkında çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir.

Yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda bu başlık altında öncelikle Osmanlı bürokrasisi içinde önemli bir yere sahip kâtipler hakkında genel bilgilere değinilecek, ardından muhasebe düzeni açısından önemli olan maliye ahkâm kâtiplerinin özenli ve titiz çalışmalarına kanıt olarak gösterilebilecek bilgilere yer verilecektir.

Osmanlı'da Divan Kâtipliği de yapmış ve zamanla yükselerek Reisü'l-küttablık makamına erişmiş olan meşhur Celal-zade Mustafa, Selim-name adlı eserinde kâtiplikle ilgili şu ifadelerle yer vermiştir: “Şüphesiz yazı sanatı rahatlık ve huzurdan kinaye olup, kalemin meyveleri her çeşit elem ve üzüntüyü giderir. Kişide samimiyet ve güveni karakter hâline getirir, şahsî çıkar ve aşırı isteklerden uzaklaştırır. Az-çok verilen rızıkla yetinmeyi öğretir. Şüphesiz ki bunlar mutluluk derecesi ve şeref mertebesini yükseltir” (Uğur ve Çuhadar, 1990: 278). Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti'nde kâtiplik müessesesi ve mesleği önem verilen, kendine güvenilen kimselerin yapacağı, aynı zamanda bu mesleği icra edene üstün meziyetler kazandıran bir müessesedir.

³ Örnek çalışmalar için bkz. İnalçık (1964), Emecen (1994), Fleischer (1986), Woodhead (1982), Aydın (2007).

Yukarıda da ifade edildiği gibi kişiye üstün meziyetler kazandıran, aynı zamanda kişiliği de inşa eden kâtiplik müessesesi için yetişen kâtipler nasıl yetiştirilmektedir sorusu akla gelmektedir. Osmanlı eğitim sisteminde asker yetiştirmek hariç olmak üzere XIX. ve XX. yüzyıllara kadar doğrudan meslek erbabı yetiştirmeye yönelik eğitim kurumları bulunmadığı için, bu yönde tasarlanmış bir eğitim sistemi de bulunmamaktaydı. Bunun doğal bir sonucu olarak devlet kurumlarında verilen usta-çırak eğitimi sayesinde memurların yetiştirilmesi usulü benimsenmiştir. Uzun yıllar boyunca da bu usul devam etmiştir (İpşirli, 1999: 192).

Bu çerçevede kâtip olması düşünülen ve belirli bir birikime de sahip olan aday hangi kalemde göreve başlayacaksa, orada işin ehli kimseler tarafından usta-çırak usulü ile yetiştirilmek üzere yoğun bir eğitime alınırdı. Bu kimseler genellikle hâlihazırda memurluk görevini yürütenlerin çocuklarından 10-12 yaş aralığındakilerden seçilirdi. Bu çocukların eğitimine, aldıkları mahlasları sonrası başlanır ve özel bir eğitim kurumu da olmadığı için çocukların kâtip olarak yetiştirilmesi hayli meşakkatli ve bir o kadar da uzun bir süreyi kapsardı. Burada dairenin kıdemli kâtiplerinin yanında eğitim alan çocuklar kitabet, inşa, yazı çeşitleri, hesap ve defter tutma usullerini öğrenirlerdi. Kâtip olarak yetiştirilenlere bu eğitimin yanı sıra kendilerini daha da iyi geliştirebilmeleri için başta İslami İlimler (Tefsir, Fıkıh, Kelam, Hadis vs.) olmak üzere coğrafya, tarih ve edebi ilimler alanında da dersler verilirdi (Kavak, 2015: 2-3).

Eğitim hususunun bir diğer önemli konusu ise kâtiplerin kaleme alacakları name, ahitname ve diğer yazışmalardı. Bunların hepsinin birtakım kurallar çerçevesinde kaleme alınması gerekliliği hem devletlerarası ilişkilerde hem de devletin istenilen her bilgi ve belgeye anında ulaşılması gerekliliğinde önem arz etmekteydi. Bu nedenle kâtiplerin yazıyı güzel yazmak kadar yazılacak metnin inceliklerine de her yönüyle vakıf olmaları son derece önemliydi (İpşirli, 1999: 193).

Yukarıda ifade edilen eğitim sırasında kâtiplerin başvurabilecekleri ve kendilerini yetiştirmek için kullanabilecekleri kaynaklardan da bahsedilmektedir. Bunlardan ilki öğretici eserler olup, el-Meyani'nin Düstur-ı Debiri'si buna örnek verilebilir. İkinci olarak Münşeât Mecmuaları,⁴ son olarak da Kalkaşandi'nin Suhhu'l-a'ş'a fi sınaati'l-inşası gibi ansiklopedik eserler kâtiplerin yazılı başvuru kaynakları olarak sıralanabilir (Ekinci, 2005: 422).

Kâtip olmaya aday olan genç kimseler “mülazım” unvanı ile başladıkları uzun eğitim süresince “şakird, kâtip, halife, serhalife, mübeyyiz, şerhli” gibi basamakları geçtikten sonra “Nişancı ve Reisü'l-küttablık” makamına kadar erişebilirlerdi (Yılmaz, 2006: 2). Ayrıca XVI. yüzyılda medrese mezunu olup kadı ve müderris kadrosu bulamayan kimselerin de kâtiplik mesleğini seçtikleri görülmektedir. Bunun yanında kâtiplik mesleğinde dini, ahlaki değerlere sahip ve devlet sırrını koruyacak sorumluluk sahibi kimselerin mesleği icra etmesine özen gösterildiği de bilinmektedir (Kavak, 2015: 3).

⁴ Münşeât mecmuaları inşâ ilminin kurallarına uygun olarak yazılmış resmî ve özel mektupların veya şiirlerin bir araya getirilmesi ile oluşturulan eserlerdir. Münşeât mecmualarının yazılmasının en önemli amaçlarından biri Emevîler döneminden itibaren İslam devletlerinde çok önemli roller üstlenen kâtiplere yazışma usul ve kaidelerini öğretmek bu bilgileri gelecek nesillere aktarmaktır (Kırca, 2016).

Osmanlı bürokrasisinde kâtiplerin dikkat etmesi gereken bir diğer husus ise mesai kavramıydı. Kâtipler daireye sabah namazının hemen akabinde gelmeye başlarlar, genellikle o günkü işlerin bitirilip sonlandırılmasına da özen gösterilirdi. Hatta birçok defa kâtiplerin dairelerine geç gelip, erken gitmelerini önlemek için emirname bile çıkarılmıştır. Ayrıca daireye gelen kâtiplerin, kendilerine mahsus kıyafetler olan kâtibi sarık ve kavukla gelmeleri zorunlu kılınmıştır. Sanılanın aksine bu kâtiplerin gösteriş için giydikleri bir kıyafet değildi. Dairede işi olan halk bu sayede kâtipleri başkalarından ayırt edebilir ve orada bulunan diğer kişiler tarafından dolandırılmaktan kurtulurdu. Hatta zamanla bu zorunluluk, yazılı hale getirilerek emredilmiştir (Kavak, 2015: 3).

Yukarıda da anlatılmaya çalışıldığı üzere kâtiplerin yetiştirilme usullerinden eğitimlerine, çalışma hayatlarına kadar önemli bilgiler üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Uzun yıllar boyunca özel bir eğitim kurumunun yokluğuna rağmen, kâtiplerin bizzat uygulama içinde yetişmesi ve bu sürecin hoşgörü ve sabırla devam ettirilmesi, Osmanlı bürokrasisindeki kâtiplerin ne kadar iyi yetişmiş görevliler olduğunun bir kanıtı olarak sunulabilir. Ayrıca hangi dairede görev alacak olursa olsun kâtiplerin her eğitim dalından dersler alması, hepsinin hemen her konuda donanımlı olduğunu ve birbirlerinin yerini doldurabilecek yeteneklere sahip olarak yetiştirilmelerini sağlamaktaydı. Ayrıca yazışmalar üzerine titiz davranmaları konusunda öğütlenmeleri, güzel yazı yazabilmeleri de kâtiplerin maharetli kimseler olduğunu göstermektedir. Ayrıca unvan almalarının önünde hiçbir engelin bulunmaması, yalnızca liyakatin esas alınması da Osmanlı bürokrasisinin ne denli siyasetten bağımsız olduğunu ifade etmektedir. Kâtiplikte mesai kavramının önemsenmesi, kıyafetin gösteriş için değil halkın menfaatini koruma amacını taşıması gibi incelikler bile kâtiplik mesleğine verilen önemin birer göstergesidir.

4. MUHASEBE DÜZENİ AÇISINDAN OSMANLI BÜROKRASİSİNDE MALİYE AHKÂM KÂTİPLERİ

Osmanlı bürokrasisi içinde maliyenin bürokratik olarak örgütlenmesi her ne kadar genel bürokrasinin bir parçası olarak görülse de zamanla kendi içinde uzmanlaşmış ve genel yapıdan ayrı bir karakter kazanmıştır. Dolayısıyla özellikle XVI. yüzyılda oldukça genişlemiş ve kendine has özellikleri içinde barındıran karmaşık bir yapı haline gelmiştir. Osmanlı'daki bu yönetim biçimi, yani bürokratik yapı Weber'e göre padişahın şahsi iktidarının araçları durumundadır ve dolayısıyla bürokratik yapı içinde tayin, terfi ve mevkiler yasal düzene göre değil, sultanın lütfuna göre belirlenir. Yani bürokratik yapı içerisindeki görevliler resmi görevliler olmayıp padişahın kişisel hizmetçileri konumundadır. Weber bu durumu Sultanizm olarak adlandırır (Weber, 1981: 331).

Ancak yukarıda ifade edildiği gibi Osmanlı bürokratik yapısı özellikle 16. yüzyıldaki gelişmiş haliyle yalnızca hükümdara bağlı ve onun isteklerini yerine getiren bir yapı olarak görülemez. Aksine bürokrasi hükümdara mutlak şekilde bağlı değil, belirlenmiş kural ve kaidelere göre kısmen rasyonel bir yapıya sahip, kendi içinde özerk bir kuruluştur (İnalçık, 1994: 9-10). Bunun yanı sıra bürokratik imparatorluğun siyasal yapı içinde aşırı bağımsızlık

kazanması hem idari fonksiyonları hem de siyasi fonksiyonları yerine getirmesi bürokratik yapının iki temel özelliği olarak adlandırılabilir (Heper, 1974: 2).

Weber'in Sultanizm olarak adlandırmasının aksine açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Osmanlı bürokratik yapısının Osmanlı padişahına mutlak bir tabiiyetinin aksine profesyonel bir yapıda olduğu kendi içindeki kural ve esaslara göre işlediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu durum anlaşıldığında Osmanlı bürokrasisi içindeki maliye ahkâm kâtiplerinin de ne denli titiz bir yapının parçası olduğu görülebilmektedir.

Osmanlı bürokrasisinin profesyonel bir yapıya kavuşması ve rasyonelleşmesinin hemen akabinde maliye teşkilatının başı olan defterdara bağlı kâtipler de kendi içinde iki gruba ayrılmaktaydı. Bunlardan ahkâm kâtibi olanlar mali hükümleri yazıyor, diğer grup ise bunun tamamlayıcısı olan muhasebe kayıt ve işlemleriyle ilgileniyorlardı. Hüküm yazmak en az muhasebe işlemleri kadar önemli bir iş olduğundan mali hükümleri yazan kâtiplerin muhasebe ve hesap bilgisi yanında edebi bir yeteneğe de sahip olması gerekiyordu (Akgündüz, 1990: 323).

Maliye ahkâm kâtipleriyle ilgili mevcut literatür ışığında ayrıntılı bir bilgiye ulaşılmasa da sınırlı sayıdaki maliye personelinin unvan ve görevlerini belgeleyen ilk belge Fatih Kanunnamesidir. Kanunnameye göre kâtip sınıfı içerisinde yer alan ve defterdarlığın çekirdek kadrolarındaki görevliler; *ruznameci*, *mukabeleci*, *mukâtaacı* ve *tezkireci* olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca Kanunnamede geçen bir metne göre divan toplantılarında Reisü'l-küttab ve maliye kâtiplerinin aynı protokol esaslarna tabi olduğu bilinmektedir (Akgündüz, 1990: 323).

Özellikle Fatih döneminden (1451-1481) sonra, Kanuni Sultan Süleyman döneminin (1520-1566) başlarına kadar maliye teşkilatı ve burada görev yapan kâtipler daha da uzmanlaşmış, sayıları artmış ve bürokratik işleyiş içerisinde kendilerine has özel bir yapı haline bürünmüşlerdir. Kanuni döneminde de bu gelişim devam etmiştir. Nitekim Fatih Kanunnamesi'nde Maliye'de görev alan kâtiplerle ilgili ayrıntılı bir bilgiye rastlanılamazken, XVI. yüzyılın ilk çeyreğine ait bir İn'âmât defterinde, maliyede görev alan personele kıdem ve derecesine göre inam akçesi verildiği, ayrıca defterdeki 29 Ağustos 1503 tarihli bir kayda göre, maliye görevlilerinin sayısının 11 olarak belirtildiği dikkat çekmektedir (Günalan, 2017).

Maliye ahkâm kâtiplerinin seçiminde ehl-i kalem olup, kitabet hizmetinde mahir olanların kendi istekleri doğrultusunda hizmet etmeleri esas olarak benimsenmekteydi. Ancak XVI. yüzyıldaki ruus defteri⁵ kayıtları, maliye ahkâm kâtiplerinin tayinlerinde devletin en üst düzey bürokratlarının tavsiyelerinin de önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Bu tavsiye mektuplarının vezirler ve beylerbeyi tarafından verildiği bilinmektedir. Bunların yanı sıra hanım sultanlar gibi sarayın nüfuzlu kişileri ya da defterdarların tavsiyeleri de dikkate alınmaktaydı (Günalan, 2017: 131-132).

Muhasebe düzeni açısından önem arz eden maliye ahkâm kâtipleri ile ilgili yukarıda verilen genel bilgiler maliye ahkâm kâtiplerinin Osmanlı bürokrasisi içindeki yerini kısaca

⁵ Osmanlı bürokrasisinde XVI. yüzyıl sonlarına kadar birtakım resmî tayinlerin kaydedildiği defterleri ifade eder.

özetler niteliktedir. Bundan sonraki kısımda ise maliye ahkâm kâtiplerinin mesleki özenine, titizliğine, dürüstlüğüne ve çalışma esaslarına dair birtakım bilgilere yer verilecektir.

Osmanlı bürokrasisi içinde yetişmiş ve devletin çeşitli kademelerinde görev yapmış olan ünlü bir düşünür olan Koçi Bey (17.yy-ölüm 1650) maliye ahkâm kâtipleri ile ilgili şu satırları dile getirmiştir: “*Şanı yüksek divan kâtipleri de eli kalem tutan, hesaptan anlayan, yazı erbaplarıydı, kanun bilir, maharetli ve etraftaki hükümdarlara mektup yazmaya kadir kimselerdi. Maliye kâtipleri bilgili, doğru, şuurlu ve sadık olanlardı. Her zümrenin belirli bir sınırı olup, fazla ve noksan kabul etmezdi*” (Koçi Bey, 2008: 30-31). Koçi Bey’in ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Osmanlı bürokrasisi içerisindeki üst düzey bürokratik mesleklerde olduğu gibi, kâtiplik gibi orta ve alt düzey kamu görevlileri için de beşerî ve mesleki yeterlilik esas alınmaktaydı. Bunların yanı sıra hangi dairede kaç kişinin istihdam edileceği işin mahiyetine göre belirlenir, bu sayıdan az veya fazla kişinin istihdam edilmesi kabul görmezdi (Temel ve Çelebi, 2017: 426-427).

Muhasebe kayıtlarıyla ilgilenen kâtiplerin siyakat yazı ve rakamlarını kullanmasının mali düzeni sağladığı, bu yazı ve rakamların kolaylıkla okunamamasının ise mali bilgilerin herkes tarafından bilinmemesinin gereği olduğu, ayrıca bu sayede hilelerin de önüne geçildiği ifade edilmektedir (Güvemli, 2000: 45). Ayrıca Avrupa’nın muhasebe kayıtlarında Romen rakamlarını kullanması, tersine Osmanlı Devleti’nde siyakat rakamlarının ve Arap rakamlarının beraber kullanılmasının hem kayıtlarda yer tasarrufu sağlaması hem de işlemlerde büyük kolaylık sağlaması yine Osmanlı bürokrasisi içerisindeki muhasebe kayıtlarıyla ilgilenen kâtiplerin titizlik ve özenini, ayrıca işlem ve kayıtları çabukça yapabilme yeteneklerini ifade etmektedir (Güvemli, 2000).

Elbette yukarıda belirtilen özen ve titizlik, ayrıca dürüstlük ve çalışkanlık maliye kâtiplerinin görev ihmalini kaldıramazdı. Bundan dolayıdır ki maliye kâtiplerinin çeşitli nedenlerle görevlerine son verilebiliyordu. Görevden alınmanın en başta gelen sebebi sahtekârlıktı. Bunun yanında görevin suiistimal edilerek kötüye kullanımı, görevde tembellik edilmesi ve göreve sebepsiz şekilde gelmemek gibi nedenlerle de maliye kâtiplerinin görevleriyle ilişkileri kesilmekteydi. Ayrıca kâtibin ihtiyarlaması, hastalanması gibi sebepler de mesleği icrayı zorlaştırdığı için bu gibi durumdaki olanların yerine de yeni atamalar yapılabilmekteydi. Elbette görevine sözkonusu sebeplerle son verilenin yerine yapılacak atamalarda, atanacak kişinin kitabet ilminde usta, mümkünse kalem erbabından, müstakim ve güvenilir olmasına da oldukça dikkat edilirdi (Günalan, 2017: 134).

Yukarıdaki bilgilerin yanı sıra kâtiplerin yine iş görürken kullandıkları yazı ve kırtasiye malzemeleri hakkında da bazı bilgiler mevcuttur. İstanbul Hassa Harcı Eminine⁶ yazılan tezkirelere göre maliye ahkâm kâtiplerine üç ayda bir yüz deste kâğıt tahsis edildiği, bu sayının ihtiyaç ve işlemler doğrultusunda artırılıp azaltılabildiği ifade edilmektedir. Yine bir başka ifadeye göre üç ayda bir sekiz huzme⁷ kâğıt verildiği de anlaşılmakta olup, bu bilgilerin maliye ahkâm kâtiplerinin iş yoğunluğunu anlamak açısından önem arz ettiği ifade edilebilir.

⁶ Osmanlı’da kişi veya kurumların ihtiyaçları için yapılan masrafları gören kuruluşur.

⁷ Demet anlamına gelmektedir.

Kâğıtların verilmiş sebepleri arasında devletin mali işlemleri ayrıca muhasebe kayıtlarının da olduğu ifade edilmiştir (Günalan, 2017).

Osmanlı'nın maliye teşkilatındaki bu titizlik, dürüstlük, özen ve çalışma ahlakı, devletin son yıllarına kadar diğer bürokratik kurumlardaki yolsuzluklara rağmen devam ettirilmiştir. Her ne kadar Koçi Bey aşağıdaki ifadelerinde Maliye teşkilatını hariç tutmasa da sonraki kısımda yer alan Kuntay (2014: 49-50)'ın ifadeleri, maliye teşkilatının bu yolsuzlukların içinde olmadığını kanıtlar niteliktedir. Koçi Bey sözkonusu yolsuzlukları şu şekilde ifade etmiştir:

“Rüşvet kapısını açarak Sancaklara, Beylerbeylere ve diğer Padişah mansıplarına karışmaya başladılar. Bir alay ehliyesiz ve hak sahibi olmayan (kişinin verdiği) rüşvet leşine tamah edip, kimine Beylik, kimine Beylerbeylik alıverdiler. Hak sahibi olan bir alay iş görmüş ve emektar, yarar ve yiğit kullar itibarsızlık köşesinde namsız ve nişansız kalıp, ayaklar altında çiğnenerek fakirlik ve hiçlik içinde kaldılar” (Koçi Bey, 2008: 44).

Koçi Bey'in yukarıdaki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere kamu görevlileri ehil olmayan üst düzey bürokratlar tarafından kullanılmış, kamu görevlisi olmak için gerekli olan liyakat göz ardı edilmiş, görevler rüşvet gibi yolsuzluklarla dağıtılmıştır. Ancak daha önce de ifade edildiği üzere romanlara bile konu olmuş Osmanlı bürokrasisi içinde maliye teşkilatının bozulmadan kaldığının ve sözkonusu değerleri koruduğunun bir kanıtı olarak Mithat Cemal Kuntay'ın “*Üç İstanbul*” romanındaki şu ifadeler oldukça dikkat çekicidir:

“Maliye Nazırı, Abdülhamit'in vükelasından olduğu halde namusludur. Yalnız kaldığı zaman zulme kızar, yanında kimse yoksa memlekete acırdı...” (Kuntay, 2014: 49-50). Buradan anlaşıldığı üzere Osmanlı üst düzey bürokratları arasında olumlu yanları ile anılan ve güvenilir olarak bilinen tek kişi Maliye Nazırıydı. Maliye Nazırı dürüstlüğü ve memleket meselelerindeki hassasiyetiyle diğer üst düzey bürokratlardan ayrı tutulmuştur. Bu da göstermektedir ki Osmanlı bürokrasisi içinde maliye teşkilatı devletin yıkılış sürecine kadar kendinden bekleneni eksiksiz bir biçimde yerine getirebilmiştir (Çetin, 2016: 514).

5. MUHASEBE DÜZENİ AÇISINDAN OSMANLI BÜROKRASİSİNDE MALİYE AHKÂM KÂTİPLİĞİNİN YABANCI SEYYAH VE YAZARLARIN GÖZLEMLERİNE DAYALI İNCELENMESİ

Osmanlı bürokrasisi içinde önemli bir konuma sahip olan kâtipler hakkında verilen bilgiler dikkate alındığında Osmanlı maliye teşkilatının kendine hayran bırakan yapısı, ayrıca hem burada görev alan kâtiplerin hem de divandaki diğer kâtiplerin dürüstlükleri, mesleklerindeki özenleri, kendilerine verilen görevin önemini bilincinde oldukları ve buna uygun şekilde hareket ettikleri kolaylıkla ifade edilebilir. Öyle ki bu durum Osmanlı bürokrasisi hakkında araştırma yapan yazarların ayrıca ülkeyi ziyaret eden yabancı seyyahların bile dikkatini çekmiş, bu yapıya olan hayranlıklarını gizleyememişlerdir.

Çalışmanın bu bölümünde kaynaklara ulaşabilme dâhilinde yabancı seyyah ve yazarların Osmanlı bürokrasisi ve maliye ahkâm kâtipleri hakkındaki görüşlerine yer verilecek ve ardından bu görüşlere ilişkin kısa bir değerlendirme yapılacaktır.

Osmanlı bürokrasisinin ne denli mükemmel ve insanı hayrete düşürecek kadar etkin çalıştığını Osmanlı arşivlerini inceleyen birçok yazar ifade etmiştir. Bunlardan Türk düşünörlere ait olanlardan bazıları çalışmaların önceki kısımlarında belirtilmiştir. Osmanlı bürokrasisi, sözkonusu etkileyici yönüyle birçok çağdaş yabancı seyyah ve yazarın dikkatini de çekmiştir.

Bunlardan ilki 1746-1762 yıllarında İstanbul'da İngiliz elçisi olarak görev yapmış olan Sir James Porter'dır. Osmanlı bürokrasisi hakkında genel bir fikir beyan eden elçi görüşlerini şu şekilde dile getirmiştir:

“Bürokraside dikkat ve itina bakımından hiçbir Hıristiyan devlet Babıali ile yarışamaz. Muameleleri çok büyük bir titizlikle yaparlar. Herhangi bir emri veya kararı yahut belgeyi şayet tarihi bilinmekte ise ne kadar eski olursa olsun hemencecik bulup çıkarabilirler” (Laprent, 1854: 268).

Hemen hemen aynı yıllarda İstanbul'da beş yıl kadar kalarak incelemelerde bulunmuş olan İtalyan bir oryantalist olan Toderini ise Babıali bürokrasisi hakkında şu satırları kaleme almıştır:

“... sayılar ilmine pek düşkünderler. Öyle iyi eğitim almışlardır ki en iyi Avrupalı aritmetikçileri bile hayrete düşürürler. Yıllık geliri 2,5 milyar akçe olan devlet bütçesini, bir akçe bile hata olmaksızın ustaca kayıtlara geçirirler. Çok kısa, sade ve anlaşılır bir metotla çok hızlı hesap yapabilirler. Bizim 4 tabaka kâğıtla 2 saatte yaptığımız hesapları, onlar 1 tabaka kâğıtla dakikalar içinde yapabilirler” (Toderini, 1789: 89).

Ortadoğu ve Balkanlar üzerine araştırmalarda bulunan bir tarih bilgini olan Lybyer ise kâtiplerin yetiştirilmiş oldukları okullardan biri olan Enderun hakkındaki görüşlerini şu şekilde dile getirmiştir:

“Bu eğitim kurumunun işleyişi ile ilgili sistem baştan sona kadar mükemmel kurgulanmıştır. Liyakata dayalı bir sistemde; yetenek, çaba ve yeterli donanımla beslenen her türlü hırs ve özlem doyurulduğu gibi aynı zamanda ödüllendirilir. Hatta buradan yetişen en yetenekli kimseler sultana en yakın mevkii olan Has Oda'ya kadar alınabilir” (Lybyer, 2000: 83).

Osmanlı ve Türkiye tarihi üzerine araştırmalar yapan Rus yazar J. R. Morrell kâtip yetiştirme üzerine görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Sistemsal açıdan ulema sınıfından (kâtip) olabilmek için oldukça zorlu ve sıkıcı bir sürecin başarıyla tamamlanması şarttır” (Morrell, 1854: 141).

Laprent ise bu zorlu sürece ilişkin düşüncelerini şu satırlarla paylaşmıştır:

“... eğitimin en zor yönü insanın kafasını karıştıran isimler, terimler, metinler ve ayrıntıların ezber yoluyla kazandırılmaya çalışılmasıdır. Öyle ki bu bilgiler birkaç yılda elde edilemeyecek kadar çoktur. Bu sürecin bu kadar zor olmasının yegâne sebebi cahil kişilerin bu onuru elde etmesini engellemektir” (Laprent, 1854: 144).

Gerek Osmanlı bürokrasisine gerekse kâtiplere ve kâtiplerin yetiştirilme ve eğitim tarzlarına ilişkin yabancı seyyah ve yazarların görüşlerine genel olarak göz atıldığında, kâtiplerin çekirdekten nasıl mükemmel bir yapının parçası haline geldikleri, mesleklerindeki

titizlik ve özenleri, dürüstlükleri, ayrıca eğitim aşamasındaki zorlu sürece sabırları dikkat çekmektedir. Muhasebe düzeni açısından devletin tek kuruluşunu dahi önemsemeleri, kayıtlarda hata yapmamaları, yazılan emir ve kararnamelerdeki düzenleri takdire şayandır. Elbette kâtiplerin bu denli mükemmel yetişmesinde ve meslek icrasındaki özenlerinde liyakatin esas alınması, terfi ve ilerlemelerinde çalışmalarının tek ölçüt olarak benimsenmesinin çok ayrı bir yeri olduğu gerçeği de yadsınamaz. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde dahi maliye teşkilatının ve bu yapı içerisindeki kâtiplerin diğer yapılarıdaki bozulma ve deformasyona rağmen görevini eksiksiz yürütmesinin devlet hazinesi açısından önemi çok büyüktür. Tüm bu açıklamaları çalışma boyunca ifade edilen Türk düşünürlerin görüşleri, ayrıca bu başlık altındaki yabancı seyyah ve yazarların görüşleri de açıkça desteklemektedir.

Batının bile hayranlığını bu şekilde açıkça ifade ettiği Osmanlı bürokrasisi ve bu yapı içerisindeki kâtipler hiç şüphesiz mükemmelliğin birer göstergesi olarak araştırmalara konu edilmiş ve her yönüyle anlatılmaya çalışılmıştır. Muhasebe düzeni açısından önem arz eden maliye ahkâm kâtipleri ise Osmanlı bürokrasisi içinde hiç şüphesiz devletin her politik yönüyle ilişkili olan devlet bütçesini idame ve idare eden kimselerdi. Devletin bütçesiyle asker yetişmesini, reayadan toplanan verginin her kuruluşunun etkin ve verimli kullanılmasını sağlayan bürokrasiye bunları kayıt altına alan, mali hükümleri yazan ve icra eden onlardı. Bu bakımdan Osmanlı bürokrasisi içinde oldukça önemli bir görevi icra eden kesim olarak en az diğer görevliler kadar hatta daha da fazla derecede övgüyü hak etmektedirler. Şüphesiz ki bu övgü hem içte hem de dışta karşılığını bulmuş, 600 yıl kadar hüküm sürmüş devletin yaşam süresince kendini hissettirmiştir.

6. SONUÇ

Yedi kıtaya hükmetmiş olan bürokratik imparatorluk Osmanlı, devletin kurulma ve yükselme aşamasında askerler dışında devlet görevlilerini yetiştirecek özel bir eğitim kurumuna sahip değildi. Sözkonusu görevlilerin yetişmesindeki usta-çırak ilişkisine dayanan zorlu ve uzun sürece gösterilen sabır, hoşgörü, titizlik ve özen belki de devletin sağlam köklere dayanan Babıali gibi eşsiz bir kuruma sahip olmasını sağlamıştır. Öyle ki Babıali çatısı altındaki Osmanlı bürokrasisinin yüzyıllar alan kurumsallaşma sürecine katkıda bulunanlar arasında hiç şüphesiz kalemlerde görev alan kâtiplerin yadsınamaz bir payı vardır. Osmanlı'da kalemlerde görev alan kâtipler tartışmasız üstün meziyetlere sahip, yazı sanatının kendilerine vermiş olduğu rahatlık ve huzurla işlerini yapan, dürüst ve güvenilir kimseler olarak yetişmişlerdir. Görevlerinin bilincinde olan kâtipler, işlerini yaparken titizlikle hareket ederler, mesaiye önem verirler ve işlerini tamamlamaya gayret gösterirlerdi.

Divan kâtipleri içinde muhasebe düzeni açısından ayrı bir yere sahip olan maliye ahkâm kâtipleri ise kâtipler zümresi içerisinde çok daha ayrı bir öneme sahiptir. Maliye ahkâm kâtipleri devlet bütçesini idame ve idare eden, mali hükümleri yazan bunun yanı sıra devletin gelir ve giderlerini kayıtlara geçiren edebi yeteneğe sahip matematik ve aritmetikte mahir olan kimselerden oluşmaktaydı. Maliye ahkâm kâtipleri devletin her akçesini önemser, kendilerine emanet edilen devlet bütçesini fazla ya da noksan olmadan kendilerinden sonra gelenlere aynı vazife bilinciyle teslim ederlerdi. Maliye ahkâm kâtiplerinde de diğer kâtipler gibi dürüstlük,

güvenilirlik, titizlik ve mesleki özen olmazsa olmaz nitelikler olarak aranırdı. Onların görevleri, en ufak ihmali dahi kaldırmaz sahtekârlık gibi kötü hasletler maliye ahkâm kâtiplerinde vazifeden el çektirme için en geçerli sebep olarak görülürdü.

Yukarıda ana hatlarıyla özetlenen bu çalışmada Osmanlı bürokrasisi içindeki kâtipler ve bu kâtipler içerisinde muhasebe düzeni açısından önem arz eden maliye ahkâm kâtiplerinin genel özelliklerine, yetiştirilme usullerine, onların mesleki özen ve titizliklerine yabancı seyyah ve yazarların gözlemleri eşliğinde yer vermeye çalışılmıştır. Yabancı seyyah ve yazarların ayrıca bu çalışmanın genelindeki Türk düşünürlerin görüşleri de dikkate alındığında kâtiplerin ve kâtiplik mesleğinin Osmanlı bürokrasisi içinde çok ayrı bir yeri olduğu ve bunun imparatorluk için oldukça önemli olduğu ifade edilebilir. Her daim kendilerinden övgü ile söz edilen bu kâtiplerin, devletin gelir ve giderlerini imparatorluğun çöküş dönemine kadar bile ustalıkla kayıtlara geçirmeleri ve diğer bürokratların aksine dürüstlüklerini muhafaza etmeleri sözkonusu övgüyü sonuna kadar hak ettiklerini göstermektedir.

Çalışma girişinde de ifade dildiği üzere, en küçük bir olayı dahi kayıtlara geçirmek suretiyle Osmanlı Devleti için hayati bir rol oynayan kâtiplik mesleği ve bu kapsamda maliye ahkâm kâtipliği faaliyetlerinin muhasebe düzeni açısından Kur'an'ın en uzun suresinin en uzun ayeti olan Bakara Suresi 282. Ayetine uygun olduğu ifade edilebilir. İslamoğlu (2009: 99-100), ayetteki “kayda geçirme” emrinin gerekçesini, “adalet, güvenin sağlanması ve kuşkunun giderilmesi” şeklinde açıklamaktadır. İslamoğlu, ayetin indirildiği dönemde okuma-yazma bilenlerinin sayısının oldukça sınırlı olduğuna dikkat çekerek, emrin/ifadenin ne denli önemli olduğuna ayrıca vurgu yapmaktadır. Can (2008: 9) ise ayetin; “Sosyal Sorumluluk”, “Tarafsızlık ve Belgelendirme” ile “Tam Açıklama” gibi muhasebe temel kavramı ile uyumuna dikkat çekmektedir. Bu kapsamda Osmanlı maliye ahkâm kâtipliği faaliyetlerinin “Sosyal Sorumluluk” kavramı ile tamamen uyumlu olduğunu iddia etmek için yeterli delil sunulmasa da “Tarafsızlık ve Belgelendirme” ile “Tam Açıklama” gibi muhasebe temel kavramları ile uyumlu olduğu not edilebilir.

Toplumsal düzlemde gerek ekonomik ve gerekse sosyal problemlerin çözümünde “adil, dengeli, hakkaniyete uygun, şeffaf bir yapıda gerçek resmi ortaya koyabilecek kayıt kültürü formunda özetlenebilecek” muhasebe düzeni (Daştan, 2017: 1261) ile başarı elde edilebilir. Bu kapsamda muhasebe düzeni içinde kayıt kültürünün geliştirilmesinin ve küçük-büyük ayrımı yapılmaksızın iktisadi faaliyetlerin tümünün kayıt altına alınmasının hakların korunması, adalete işlerlik kazandırılması, sosyal sorumluluğun yerine getirilmesi, ayrıca şeffaflık ve hesap verebilirlik açılarından önemli ve gerekli olduğu ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, A. (1990). *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Aydın, B. (2007). XV-XVI. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde Divan-ı Hümayun Kâtipleri, *Journal of Turkish Studies*, 31(1), 41-49.
- Belge, M. (2005). *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Can, A.V. (2008). Bir Ayetin Işığında İslam Dinin Muhasebeye Bakışı, *Akademik Bakış Dergisi*, 15, <http://www.akademikbakis.org>.
- Çetin, E. (2016). Üç İstanbul Romanında Osmanlı Bürokrasisi, *Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu*, 28-30 Nisan, 511-521.
- Daştan, A. (2017). Muhasebenin Toplumsal Gelişime Katkısı: Türkiye'nin Muhasebe Bilgisi İhtiyacı, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 31 (5), 1253-1275.
- Ekinci, E.B. (2005). Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(5), 417-439.
- Emecen, F.M. (1994). Osmanlı Divanı'nın Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet, *TALİD*, 3(5), 107-139.
- Findley, C.V. (1994). *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform: Babıali (1789-1922)*, (Çev. L. Boyacı ve İ. Akyol) İstanbul: İz Yayıncılık.
- Fleicher, H.C. (1996). *Tarihçi Mustafa Ali*. (Çev. A. Ortaç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Fleischer, C.H. (1986). Preliminaries to the Study of the Ottoman Bureacracy, *Journal of Turkish Studies*, X, 35-141.
- Günalan, R. (2017). Maliye Ahkâm Defterlerinin Osmanlı Donanması ve Deniz Ticareti Açısından Önemi (16. Yüzyıl), *IX. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu*, 4-5 Mayıs, 1-33.
- Günalan, R. (2017). XVI. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde Mâliye Ahkâm Kâtipleri, *The Journal of Ottoman Studies*, XLIX (2017), 125-153.
- Gündoğan, A.S. (2011). *Babıali'nin Mimari Gelişimi. Sigma 3. Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezlerinden Üretilmiş Yayınlar*. İstanbul.
- Güvemli O. (2000). *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi Tanzimat'tan Cumhuriyet'e 3. Cilt*, Süryay Sürekli Yayınlar, İstanbul.
- Güvemli, O. (2000). *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat'a Kadar 2. Cilt*, Süryay Sürekli Yayınlar, İstanbul.
- Heper, M. (1974). *Bürokratik Yönetim Geleneği*, ODTÜ Geliştirme Vakfı ve İletişim A.Ş., Ankara.
- İnalçık, H. (1964). *Reîsülküttâb*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- İnalçık, H. (1994). Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasi Sistemi Tiplemesi, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 7, 5-26.
- İpşirli, M. (1999). *Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı*, Cilt: 1, İstanbul.
- İslamoğlu, M. (2009). *Hayat Kitabı Kur'an - Gereçeli Meal-Tefsir*, Düşün Yayıncılık, Nr.165, İstanbul.
- Kavak, N. (2015). Osmanlı Muhakeme Sisteminde Kâtiplik Mesleğinin Yeri ve Önemi, *Pamukkale Journal of Eurasian Socioeconomic Studies*, 2(2), 1-10.
- Kırca, E. (2016). Münşeât Mecmuâlarının Tarihi Gelişimi ve Râmi Mehmed Paşa'nın 'Hulâsa-i İnşâ' İsimli Eseri, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 2(3), 84-100.
- Koçi Bey, (2008). *Koçi Bey Risaleleri* (Çev. S. Çakmakcıoğlu), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

- Kuntay, M.C. (2014). *Üç İstanbul, Oğlak Klasikleri*, İstanbul.
- Laprent, S.G. (1854). *Turkey, Its History and Progress from the Journals and Correspondence of Sir James Porter, Fifteen Years Ambassador at Constantinople (1746-1762)*, I, London.
- Lybyer, A.H. (2000). *Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Osmanlı İmparatorluğunun Yönetimi*, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Morell, J.R. (1854). *Turkey, Past and Present: Its History, Topography & Resources*, Routledge & Co., London.
- Sürmen, Y. (2016). *Muhasebe-I*, Celepler Matbaacılık, Trabzon.
- Temel, R. ve Çelebi, N. (2017). Koçi Bey Risalelerinin Malî Tarih Açısından Analizi, *Türkiye Günlüğü*, 131, 415-450.
- Toderini, M.A. (1789). *De La Literature des Turcs*, I, Paris.
- Uğur, A. ve Çuhadar, M. (1990). *Celal-zâde Mustafa Selim-Nâme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ.H. (2003). *Osmanlı Tarihi, Cilt: I- IV, XIII. Dizi- Sa. 16*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ülkü, S. (2015). Üç Semavî Dine Ait Prensiplerin Muhasebe Biliminin Oluşumu Üzerindeki Muhtemel Etkileri, *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi*, 1(1), ss.171-197.
- Veinstein, G. (2011). *Büyüklüğü İçinde İmparatorluk*, R. Mantran (Ed.), Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I; Kuruluş ve Yükseliş Yılları içinde (197-279 ss), S. Tanilli (çev), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Weber, M. (1981). *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, (çev. E. R. Fığlalı), Ankara: Umran Yayınları.
- Woodhead, C. (1982). From scribe to litteratuer: the career of a sixteenth-century ottoman katib, *Bulletin of the British Society for Middle Eastern Studies*, IX, 55-74.
- Yaz, D.A. (2014). *Muhasebe Felsefesi*, 1. Baskı, Minval Yayınları, İstanbul.
- Yılmaz, M.Ş. (2006). "Koca Nişancı" of Kanun: Celalzade Mustafa Çelebi, *Bureaucracy and "Kanun" in The Reign of Suleyman The Magnificent (1520-1566)*, Bilkent Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.